

Sint-antoniussvuur bij mensen en varkens: hoe de waardering voor varkens in West-Europa verchristelijkt werd

Saint-Anthony's fire in humans and pigs: how eating pork was Christianized in Western Europe

L. Devriese, J. De Smet

Museumcollectie Diergeneeskundig Verleden Merelbeke
Salisburylaan 133, B 9820 Merelbeke, Belgium

SAMENVATTING

In de vroegchristelijke geloofspraktijk mocht varkensvlees niet gegeten worden, vermoedelijk omdat varkens als alleeters competeerden met de mens. Iets wat in woestijn- of halfwoestijngebieden een zaak van leven of dood kon zijn. Nadat het christendom zich in Europa had verspreid, kon dit taboe niet overeind blijven: in dat continent zochten de dieren hun voedsel in de toen nog uitgestrekte bossen en hun vlees hielp de mensen te overleven tijdens de lange winters. Huisvarkens werden ‘verchristelijkt’ doordat Antonius van Egypte, een kluizenaar uit de derde- vierde eeuw, aanroepen werd om te beschermen tegen twee, oppervlakkig gezien, gelijkaardige aandoeningen met sterk uitgesproken ontstekingsverschijnselen: moederkorenvergiftiging bij de mens en vlekziekte bij het varken, beide sint-antoniussvuur genoemd. Zijn status als ‘geneesheilige’ en beschermer tegen deze ziekten had de kluizenaar te danken aan het feit dat hij aan de ‘vurigste’ bekeringen van de duivel weerstaan had. De hospitaalorde van de antonieten, ontstaan in de late middeleeuwen tijdens epidemieën van moederkorenvergiftiging, populariseerde de associatie van Antonius met varkens. Het feit dat het varken het typische attribuut werd van deze populaire geneesheilige staat symbool voor de aanvaarding van het huisvarken als voedselbron in de toenmalige sterk religieus gedetermineerde Europese maatschappij.

ABSTRACT

In the monotheistic religions emerging in the Middle-East, the cradle of our civilization, pigs were of low esteem. Eating their meat was even forbidden in the Mosaic laws, most probably because in arid or semi-arid regions these animals were in competition with humans for food. The taboo on pork could not be maintained within Christian practice once the church established its dominant position in Western Europe. Products of the large woods made the fattening of domestic pigs easy in that continent, thus providing food necessary for humans to survive hard winters. In this context the early Christian, Saint Anthony of Egypt, became associated with pigs, because he was invoked to protect against epidemics of ergotism in humans and severe inflammations of widely diverse etiology in animals as well as in humans. The most typical of these, which occurred in pigs, was termed Saint Anthony's fire, as was ergotism in humans. It was mainly the religious order of the Antonites that propagated the piglet as the attribute of this saint. This unusual religious association symbolizes the acceptance in mediaeval Western Europe of pork as high-quality food.

INLEIDING

Na Maria was Sint-Antonius ‘met het varken’ de meest populaire heilige in onze streken (Dhaene, 1999; Decavele, 2009). Hij was een vroegchristelijke figuur die zich in een Egyptische woestijn had terug-

getrokken en als het ware de verpersoonlijking werd van de asceet. Hij zou geleefd hebben van 251 tot 356, en dus 105 jaar geworden zijn. Deze Egyptenaar was bij ons veel geliefder dan zijn middeleeuwse naamgenoot, de even heilige Antonius van Padua. De naam kan dus tot verwarring leiden, vandaar ook de betite-

Figuur 1. Twee angstaanjagende creaturen, letterlijk kwelduivels, gaan de arme Antonius te lijf. Een van de fabelachtige kapitelen in de Maria Magdalenabasiliek van Vézelay (Bourgogne, eerste helft twaalfde eeuw).

Figuur 2. Een deel van het beroemde altaar tussen 1510 en 1515 geschilderd door Matthias Grünewald voor het klooster van de antonieten in Isenheim (bij Colmar, Elzas) toont de bekoringen van Sint-Antonius door afschuwelijke monsters zoals alleen Grünewald die kon uitbeelden. Vier eeuwen na Vézelay was dit nog steeds de gebruikelijke manier van voorstellen.

ling voor de sint als Antonius ‘de Grote’, ‘van Egypte’, of ‘abt’ en ‘eremiet’ en wat ons betreft: vooral ‘met het varken(tje)’. Het is deze Antonius die ‘aanroepen’ werd - te hulp geroepen - ter bescherming en genezing voor aandoeningen die gekenmerkt zijn door sterk uitgesproken ontsteking, in middeleeuwse termen ‘vurige ziekten’.

Heel bekend in verband met Antonius van Egypte zijn de ‘bekoringen’ die de man in al zijn eenzaamheid moest ondergaan (Figuur 1 en 2). Eigenlijk waren dat martelingen die symbool stonden voor alles wat de asceet zichzelf ontzegde. In het vroege christendom hadden martelaars de allerhoogste reputatie, maar nadat dit geloof staatsgodsdienst geworden was, zat er voor mensen die de hoogste heiligheid wilden bereiken, niets anders op dan zichzelf te pijnigen, in de eerste plaats door seksuele onthouding, door het strenge vasten en de zwijgplicht: een symbolische afzondering herinnerend aan het kluizenaarschap van Antonius in de woestijn. Tot in de vorige eeuw werden in sommige strenge orden de kloosterlingen verondersteld zich te geselen, met andere woorden zichzelf te martelen.

In deze bijdrage proberen we te achterhalen hoe die reputatie van Antonius van Egypte als geneesheilige voor mens en dier tot stand is gekomen en hoe deze heilige kon uitgroeien tot symbool van de waardering die het varken al eeuwenlang geniet in West-Europa; met andere woorden, we onderzoeken hoe de faam van dit dier ‘verchristelijkt’ werd, of hoe een religieus gedetermineerd voedseltaboe uit het Midden-Oosten in onze streken moest en kon verdwijnen.

ANTONIUS GEASSOCIEERD MET HET VARKEN

De heilige wordt stevast afgebeeld (Timmers, 1985; Claes et al., 2006) als een baardige oude man in lange gewaden met een staf (abtenstaf), een T (tau) teken op de kledij, een bel, soms vuur, en met daarbij nog iets heel specifiek, beslist ongewoon: een onschuldig varkentje dat meestal onderaan opzij van de beeltenis komt kijken (Figuur 3 en 4). Hoe dat te verklaren? Het varken was immers ‘onrein’ of werd niet geacht in het Midden-Oosten. Varkensvlees werd niet gegeten, zoals dat ook later in de moslimtraditie het geval zou zijn. Al waren er al heel vroeg, onder meer in een visioen van Sint-Petrus aangehaald in de Handelingen van de Apostelen (hoofdstuk 10), aanwijzingen dat niet-joodse christenen de joodse voedselvoorschriften niet moesten volgen, is dit eigenaardig, quasi onverklaarbaar. Dat dit in de omgeving waarin Antonius leefde nog het geval was, lijkt waarschijnlijk. Zeker is dat de associatie van de heilige met het varken in West-Europa pas een millennium (!) na de dood van de heilige man algemeen aanvaard werd, namelijk in de late middeleeuwen, na het jaar 1300. De datering kan onder andere afgeleid worden uit de *Legenda aurea* van Jacobus a Voragine (1228-1298), de in de late middeleeuwen meest verspreide compilatie van levensbeschrijvingen van heiligen.

VARKENS VUIL EN WILD?

Iedere Vlaming kent de uitdrukking ‘het zwijn uithangen’. Zwijnerij is ook Algemeen Nederlands en betekent vuile troep, vuile praktijken volgens van Dale. Hoewel van bepaalde (mannelijke) personen gezegd wordt: ‘t is een zwijn, een zwijntje’, gebeuren zwijnerijen meestal in groep en ondersteund door koning alcohol. Die associatie dateert niet van gisteren. Lievevrouw-Coopman (1974) citeert een Gentse tekst uit 1589: ‘en was soo droncken als een zwijn’. Vergezocht of niet, in elk geval is de vergelijking sinds lang ingeburgerd in onze en in andere talen. Hoe kon dit voor een dier dat houdt van een vaste, droge en propere ligplek en dat zeker nooit dronken is, wel schrokkerig?

Misschien moeten we de verklaring zoeken in de eetgewoonten van *Sus scrofa*? Daarvoor moeten we even de geschiedenis bekijken van de ondersoort of variëteit domesticus, meestal aangeduid als *Sus domesticus*. Deze migreerde enkele duizenden jaren geleden samen met onze voorouders, het rund en het schaap vanuit het Nabije Oosten naar Europa. De eerste landbouwrevolutie, gebaseerd op het kweken van granen, had in deze regio geleid tot een eerste grote aangroei van Homo sapiens, met migratie tot gevolg.

Een paar eeuwen geleden werden de nakomelingen van deze varkens gekruist met Chinese, die een aparte evolutie kenden. Ook spontane kruisingen met inheemse wilde evers bleven mogelijk. Dit vormde de basis van het huidige gedomesticeerde Europese varken. De ironie van het noodlot wil dat onze huisvarkens, net zoals wijzelf, precies uit het Midden-Oosten stammen, waar varkens verafschuwd worden en het eten van het vlees ervan taboe is. Hoogstwaarschijnlijk is het strenge verbod op het eten van varkensvlees bij Moses en zijn al dan niet joodse volgelingen terug te brengen op voedselconcurrentie in semi-aride gebieden (half woestijn). Dat ontwikkelde zich langzaam aan naarmate de daar ontwikkelende landbouw de bossen deed verdwijnen. Later versterkte het taboe door het bindend vermogen (religie: afgeleid van het Latijnse ligare: binden en religare: sterk binden) van voedsel- en kledijvoorschriften. En dat is nog steeds het geval.

Het inheemse wilde varken, de ever, wordt als een andere ondersoort aanzien, namelijk *Sus scrofa* subsp. *scrofa*. De speciesnaam *scrofa* is afgeleid van een (proto)indo-europees woord ‘(s)ker’ dat wroeten – ontwortelen betekent. De snuit is het belangrijkste werkinstrument van het varken. De resultaten van dat wroeten vormen het gemakkelijkst herkenbare teken van de aanwezigheid van wilde evers in en om bossen. Geholpen door een uitstekende reukzin, zoeken en vinden ze op die manier een groot deel van hun voedsel. ‘Domesticus’ kan het wroeten evenmin laten, vandaar de neusringen door varkenshouders bij beren aangebracht. Biggen en jonge dieren zijn speels en nieuwsgierig en ze ‘steken graag overal hun neus in’. Dit vinden we onder andere meesterlijk beschreven door Anton Koolhaas (1990) in zijn zoetzure verhaal ‘Mijnheer Tip is de dikste mijnheer’.

Figuur 3. Gesneden in opdracht van bisschop Antoon Triest voor zijn patroonheilige. Met het traditionele leuke (!) varkentje opzij (Sint-Baafskathedraal, Gent, detail uit de deur van de grafkapel van Triest, 1663).

Figuur 4. Het varken naast de heilige kon best groot zijn, zoals bij dit Gentse beeld in de Sint-Antoniushof bij de Sint-Antoniuskaai, maar het oogt steeds onschuldig. Merk de spitse vorm van zijn belangrijkste werkinstrument: de snuit, ideaal om te wroeten. De huidige korte varkenssnuit met abrupt oplopend voorhoofd is het resultaat van latere kruisingen en selectie (Foto 2018).

Figuur 5. Een als non verkleed varken poogt een naakte man te overhalen zijn testament te wijzigen ten gunste van haar of haar klooster (Jeroen Bosch, detail uit de ‘Tuin der Lusten’, Madrid).

Als drogreden voor het taboe worden de ‘vuile manieren’ van varkens aangehaald als verklaring (Harris, 1974). Varkens wroeten graag in het vuil omdat ze daarin allerlei eetbaars, inbegrepen feces van mensen en andere dieren, ruiken en vinden. Ze lijken vuilaards, maar zijn ‘op zich zelf’ heel proper. Iets wat onwetende mensen moeilijk aanvaarden. Ook varken-minnende en/of varken-etende andersgelovigen en ongelovigen vinden coprofagie niet bepaald je dat. Alleen Chinezen doen daar niet moeilijk over. Als ze er ruimte voor hebben in hun woningen gebruiken ze in veel streken van oudsher hun geliefde varkens als opruimers van hun eigen uitwerpselen en ander organische afval onder hun traditionele huizen op het platteland.

Nog een tweede mogelijke reden voor de slechte reputatie van varkens is dat ze wild kunnen te keer gaan. In een heel bekende episode uit het leven van Jezus van Nazareth ziet men hoe een bezetene miraculeus van zijn demonen verlost wordt: ze worden uitgedreven en zoeken hun toevlucht in een kudde varkens, die zich meteen beginnen te misdragen alsof

Figuur 6. Sint-Antonius omringd door allerlei fantastische, afschrikwekkende beesten en beestjes in de versie van Jeroen Bosch. Zijn varken heeft daar part noch deel aan (detail uit het Antonius-drieluik in Lissabon).

‘de duivel in hen gevaren is’, zo luidt de standaarduitdrukking. Dat lijkt wel min of meer op wat er in de natuur kan gebeuren. Wilde varkens, everzwijnen, kunnen plots -als het ware op commando- wild vooruit stormen. Het is een overlevingsstrategie bij acuut dreigend gevaar, belangrijker dan de kracht van vooral mannelijke evers.

VARKENS WULPS?

In de hierboven aangehaalde middeleeuwse *Legenda aurea* is er in verband met Antonius nog geen sprake van varkens. Wel wordt uitvoerig beschreven hoe de heilige man gepest, gemarteld werd, zelfs verscheurd door demonen in alle mogelijke vormen, maar steeds afschrikwekkend, nooit verleidelijk. In digitale en papieren naslagwerken en ook op de samenvattende site *Heiligen.net* worden de wellustige bekoringen die Antonius moest ondergaan, integraal toegeschreven aan het varken. Nochtans gaat dat regelrecht in te-

gen de hierboven aangehaalde, eeuwenlang gebruikelijke manier van voorstellen, namelijk met varkentje als trouwe, onschuldige metgezel. In de hagiografie door Athanasius van Alexandrië, tijdgenoot van Antonius, waarin de bekeringen van seksuele aard expliciet beschreven staan, wordt dit dier evenmin vermeld (Hunink, 2013). Jeroen Bosch beeldt de heilige af met een rustig en braaf varken aan zijn zijde, terwijl dezelfde schilder in zijn 'De Tuin der Lusten' weergeeft hoe een varken in nonnenkleden een man probeert te verleiden met de duidelijke bedoeling haar of haar klooster in zijn testament te begunstigen (Figuur 5 en 6). Maar met de bekeringen van Sint-Antonius heeft dat niets te maken. In de 19de eeuw werden de 'bekeringen' populair in de schilderkunst. Salvador Dali zocht het in het fantastische, maar anderen haalden er voluptueuze, mooie vrouwen bij om de arme man op de proef te stellen, te verleiden.

Waar zit dan het verband met wulpsheid, zoals zo overweldigend uitgebeeld door Félicien Rops (Figuur 7)? De middeleeuwse encyclopedist Vincent de Beauvais (13de eeuw) schreef dat de wellusteling als een varken is. Willen of niet, terecht of onterecht, het dier is al eeuwenlang een symbool van de vreselijke ondeugd 'onkuisheid' (Doering en Hartig, 1940). We mogen meteen al uitsluiten dat de middeleeuwen meenden dat het varken zelf de rol van verleider zou spelen. Miss Piggy uit de Muppet Show of iets dergelijks kenden de antieken en vroege christenen niet. De toenmalige zwijntjes, wild of tam, hadden zelfs geen imposante rozige billen zoals onze huidige varkens (Fokkinga, 2004). Weinig waarschijnlijk ook dat we het zouden moeten zoeken bij de vooral in volle lactatie imposante dubbele rij melkklieren. Al bij al duiden die toch eerder op moederzorg. Vermoedelijk was de vergelijking met het 'vieze' varken simpelweg

Figuur 7. Félicien Rops toont 'de bekoring' op de zo mogelijk meest schokkende manier: een voluptueuze naakte vrouw stoot Christus van zijn kruis terwijl Antonius zich vol afschrik afwendt van wat zich pal voor hem afspeelt. Boven op het kruis is het opschrift INRI vervangen door EROS. Er achter een duivel vermomd als monnik, maar met nauwelijks verhulde horens in zijn kap. Een varken kijkt genoeglijk toe.

Figuur 8. Mini- en maxivarkens, hier in quasi karikaturale vorm. Het beertje is duidelijk opgewonden door de geurstoffen van het bronstige vette monster dat voor hem door de achterpoten zakt. Maar of het zal lukken? Bemerkt het spiraalvormige penisuiteinde (Uit Fokkinga, 2004).

Figuur 9. Anoniem portret bekend als ‘De man met de Anjer’ (Berlijn). Hoogkwalitatieve en vermoedelijk getrouwe 16de-eeuwse kopie van een vroege Jan van Eyck, waarvan verder enkel een getekende versie uit 1429 bewaard bleef. Het streng (of is het wantrouwig?) kijkende personage, duidelijk ‘een heer van stand’, is herkenbaar als antoniet aan het tau (T) teken en het belletje.

Figuur 10. Zieke lijdend aan het sint-antoniusvuur, vermoedelijk hier geen moederkorenvergiftiging maar bacteriële infectie, actueel meestal erysipelas genoemd (detail uit het Isenheimer altaar van Matthias Grünewald; cf. Figuur 3).

een manier om sterke afkeer en absolute verwerping uit te drukken.

Of varkens zo wellustig zijn, valt trouwens nog te bezien. Zeugen laten zich, zoals de meeste zoogdieren, enkel ‘dekken’, willen enkel copuleren, tijdens een relatief korte periode van bronstigheid (De Smet, 2017). Daarbij vertonen de dieren, althans de actueel gefokte, zonder uitlokken geen opvallende tekens van copulatiebereidheid. Voor de varkenshouders is de bronst, de voor bevruchting geschikte tijd, dikwijls zelfs moeilijk vast te stellen. Men kan duwen op de rug van de zeug om de zogenaamde ‘sta-reflex’ vast te stellen, met andere woorden men imiteert het gedrag van de varkensbeer. Deze laatste hebben er overigens zelf geen moeite mee om bronst en copulatiebereidheid bij hun vrouwelijke soortgenoten te herkennen. Ze besnuffelen de vulva en ruiken de daarvoor kenmerkende geurstoffen (Figuur 8). Deze worden ook gebruikt in de actueel wijd verspreide kunstmatige inseminatiepraktijk.

GOEDE FAAM IN EUROPA

Maar als het varken symbool staat voor al die vreselijke ondeugden en zijn vlees taboe was, hoe komt het dan dat de heilige Antonius, zowel in volkse voorstellingen als in hoogstaande kunstwerken, zo goed als altijd vergezeld wordt door een leuk varkentje? Hier willen we een hypothese naarvoor brengen die gebaseerd is op (1) de acceptatie van het varken als voedsel voor de mens in West-Europa en (2) op de gelijkens tussen bepaalde aandoeningen die zowel bij de mens als het dier sint-antoniusvuur genoemd werden.

De eerste reden is niet zonder meer evident. Nadat het christendom zich tot West-Europa uitgebreid had, was het taboe op varkensvlees nog moeilijk vol te houden, want die dieren waren daar geen voedselconcurrent. Integendeel, ze konden tot een zeer gewaardeerde voedselbron uitgroeien. In de destijds uitgestrekte eikenwouden zochten ze hun voedsel zelf. De voor de mens onverteerbare eikels en andere bosvruchten zetten ze om tot smakelijk vlees. Bossen waren niet enkel voor de houtopbrengst waardevol. Varkenskudden mochten er onder de hoede van een ‘zwijnder’ hun kostje zoeken. Aan het einde van het najaar of begin van de winter, nadat ze zich vet gevreten hadden aan de ‘mast’, i.e. eikels, etc. (de woorden vetmesten, mestvarken en dergelijke komen daarvan!) werden ze het bos uitgedreven en soms over relatief verre afstanden door de varkenshoeders naar de steden gebracht waar hun vlees en vooral vet een welkome aanvulling vormden op het soms karige dieet. Eylenbosch (2016) beschreef dit jaarlijks gebruik in het begin van de jaren 1500 voor de ‘*Heilige Geesttafel*’ (armentafel) van de Leuvense Sint-Pietersparochie die zijn varkens betrok uit de bosrijke streek van Bergen (Henegouwen). Hun vlees werd hoger geschat dan dat van runderen en schapen (Ervynck, 1999).

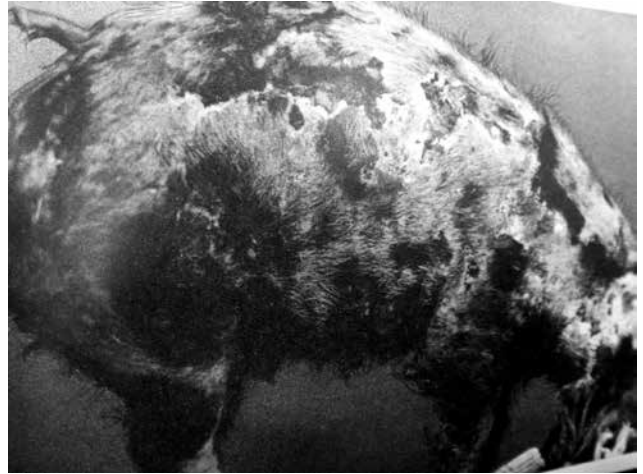
Ook uit veel vroegere tijden zijn er gegevens over ‘mastvarkens’ (sic!) in onze streken. Uit de negende eeuw bleven er cijfers bewaard van aantallen varkens in wouden, eigendom van onder de Merovingen gestichte abdijen, die toelaten de oppervlakte van die lang verdwenen bossen, waarover nauwelijks of geen latere gegevens bestaan, bij benadering te berekenen. Per varken was er namelijk twee tot drie hectare van doen (Voet, 1949).

In de late middeleeuwen (14de en 15de eeuw) werd de associatie van Sint-Antonius met het varken op een bijzondere manier levendig gehouden door een religieuze orde die haar naam ontleende aan de heilige: de antonieten (Figuur 9). In ruil voor voorspraak bij de heilige en een zekere zorg verleend aan de zieken, kregen de ordebroeders het recht om een per stad vast aantal varkens, de ‘antoniusvarkens’, vrij langs de straten te laten rondlopen, voedsel uit te wroeten of af te bedelen, iets wat voor dieren van particulieren streng verboden was (De Cock, 1895 en 1908; De Pauw, 1885). Jaarlijks organiseerden de antonieten ook bedelprocessies die het hele land rondtrokken en die nogal eens konden ontaarden (Devriese, 2019). Zoöarcheologen concluderen uit hun bevindingen in diverse stedelijke sites (kloosters, adellijke en andere verblijven, in casu Gent) dat varkens de belangrijkste vleesleveranciers waren voor privépersonen in de vroege middeleeuwen en dat dit vermoedelijk vooral dieren betrof die in de stad zelf gekweekt werden. Later werden ze geleidelijk aan verdrongen door runderen (Van der Plaetsen, 1985).

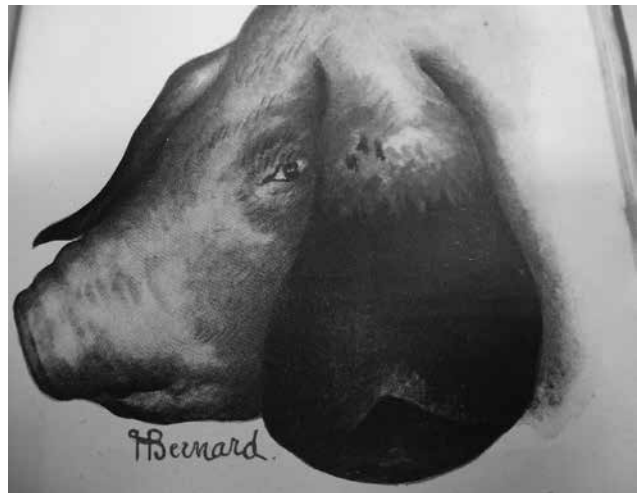
‘VURIGE’ ZIEKTEN VAN MENS EN DIER

De ziekten waartegen Antonius zou beschermen, werden vergeleken met aandoeningen verwekt door ‘vuur’. Ze betreffen vooral de huid, of exacter: ze gaan meestal gepaard met kenmerkende, dikwijls rode uitwendige letsels, tekenen die wijzen op hevige ontsteking, inflammatie (Figuur 10). Let op de woorden: ze duiden op vuur. Een speciaal geval vormt moederkorenvergiftiging bij mensen, ergotisme, verwekt door een toxine geproduceerd door een schimmel die op en in aren van rogge groeit en in het meel kan terecht komen. De doorbloeding van vooral de extremiteiten (vingers en tenen) komt in het gedrang. Ze ondergaan ‘droog versterf’, i.e. droog gangreen, en lijken als het ware te verkolen door het ‘vuur’ van de ziekte met extreem hevige pijnen tot gevolg. Men sprak over de ziekte van de brandenden (‘le mal des ardents’).

In de middeleeuwen namen deze vergiftigingen soms het karakter van ware epidemieën aan, i.e. ‘la peste de feu’ (Sandell-Dupeley, 1988). De vergiftigingen waren vooral talrijk in tijden van hongersnood (Pognon, 1981). De vroegste berichten erover stammen uit de Rijnstreek (9de eeuw). Daarna volgden ze elkaar in snel tempo op, onder andere in de Nederlanden. Blijkbaar kwam de aandoening later minder voor. Het was Claude Perrault (1613-1688), broer van

Figuur 11. Dat de benamingen ‘le rouget du porc’, ‘Rotlauf’, ‘red fever’ en ‘mal rossino’ het acute stadium van de ziekte verwekt door *Erysipelothrix rhusiopathiae* uitstekend typeren, toont deze afbeelding uit Moussu (1924). De effecten van de ontsteking worden hier gecompliceerd door trauma. Roodheid zit ook vervat in de geslachtsnaam van de bacterie en in de term erysipelas.

Figuur 12. Sterk uitgesproken vlekziekte bij het varken, hier al in het chronische, necrotiserende stadium (uit Smith en Jones, 1961).

de bekende sprookjesverteller Charles, die halverwege de zeventiende eeuw de oorzaak van de ziekte ontdekte en beschreef.

Moederkorenvergiftiging werd sint-antoniusvuur, ignis sacer (heilig vuur) en voor hetzelfde geld ook duivels vuur genoemd. Wellicht kwam de ziekte aan die eerste naam doordat in middeleeuwse beschrijvingen de kwellingen van de woestijnheilige daarop leken. Hij had het ‘vuur’ van de bekoringen weerstaan. Men zou kunnen denken aan de duivels die de eenzame Antonius het vuur aan de schenen legden. Althans, zo staat het beschreven, niet in de eerste eigentijdse, maar in de veel later gangbare versies van zijn leven. Hij weerstond, waaruit men meteen wilde afleiden dat de hoog heilige man ook andere levende wezens zou beschermen tegen wat vaagweg het ‘vuur’, de ‘vurige’

ziekten, wondvuur, miltvuur, etc. genoemd werd. En tenslotte, nagenoeg onvermijdelijk, vanwege enkele vergezochte gelijkenissen tussen de menselijke aandoening en de builenpest, verwekt door *Yersinia pestis*, werd de heilige eremiet tot ‘pestheilige’ bevorderd. Dat was voor hem een titel van secundaire orde die hij deelde met andere sinten, met Rochus als meest bekende.

Er waren wel meer heilige martelaren die de vuurdood stierven. De heilige Laurentius bijvoorbeeld, die letterlijk geroosterd werd, promoveerde tot beschermheilige tegen verbrandheid en huiduitslag (De Cock, 1891). Het lijkt erop dat dit vooral lokaal verwekte letsels waren, terwijl Antonius specialist werd van de meer algemene ontstekingen, i.e. septikemie of ‘inwendig vuur’. Maar dat volstaat niet om de associatie te verklaren van varkens met de beschermer tegen ‘vurige’ ziekten, Antonius. Er moet iets anders geweest zijn dat daar aan de grondslag van ligt. En hier komen we bij een varkensziekte terecht. De naam

Figuur 13. Liefdevol naar de hemel geleid door Sint-Antonius wordt het beestje verwelkomd door Onze-Lieve-Vrouw. In de achtergrond dirigeert Sint-Petrus met zijn hemelsleutel een welkomsthymne. Werkje van Wilhelm Busch (1832-1908).

Sint-Antoniusvuur werd ook gegeven aan de klassiek bij varkens bekende ‘vlekziekte’ met een heel andere etiologie, namelijk de bacterie *Erysipelothrix rhusiopathiae*. Ze gaat meestal gepaard met karakteristieke vlekvormige roodheid op de huid, naast een reeks andere, minder opvallende maar belangrijkere letsels. Bij varkens gaat het waarnemen van dergelijke huidletsels veel gemakkelijker dan bij de meeste zoogdiersoorten doordat het huisvarken samen met de mens, in de woorden van Midas Dekkers (1990), het blootste beest is, al geldt dat veel minder voor de oudtijds varkens en ook niet voor alle nog bestaande rassen.

De algemeen in de natuur voorkomende vlekziektebaciil kan vrijwel alle diersoorten aantasten, inclusief (weliswaar heel zelden) de mens, maar de ziekte tast veruit het meest frequent varkens aan. De dieren vertonen tekens van intense pijn en de letsels kunnen gangreneus worden, dit wil zeggen dat huiddelen afsterven, dikwijls op een karakteristieke vlek- of blokvormige manier (Figuur 11 en 12). Vandaar de andere benamingen vlekziekte en ‘diamond disease’. In het Duits spreekt men van ‘Rotlauf’ en ‘Backsteinblattern’. In de oude Franstalige veterinaire literatuur werd een onderscheid gemaakt tussen ‘érysipèle simple’ en ‘érysipèle gangréneux’, maar de meest gebruikte Franse benaming van de ziekte is ‘le rouget du porc’. Onder het volk werd de aandoening ook ‘le feu sacré’, vertaling van ‘ignis sacer’ en ‘mal des ardents’ genoemd (Bénion, 1872); in het Nederlands: vliegend, heilig of sint-antoniusvuur. De gelijkenis met het woordgebruik bij moederkorenvergiftiging van mensen valt op, al is de oorzaak totaal verschillend. Met het beschikbaar worden van effectieve vaccinaties en de eerste penicillines verdween deze eeuwenlang, vooral bij varkens belangrijke ziekte, van het voorplan.

BESLUIT

Primum vivere, deinde filosofari, of ‘Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral’ wist ook Bertolt Brecht. In de letterlijke toepassing van dit wijze gezegde betekende dit hier dat het taboe op varkensvlees in het bosrijke Europa wel moest verdwijnen. Het varken werd dus ‘wit’gewassen van alle zonden. Dat gebeurde al in de vroege middeleeuwen, zoals de hierboven beschreven varkens gehoed in de bossen toebehorend aan abdijen, bewijzen. Zo kwam het dus dat een snoezig varkentje bijna een millennium na zijn dood het belangrijkste attribuut werd van Sint-Antonius van Egypte. En zo kon het varken uiteindelijk zelfs in de christelijke hemel belanden, althans zo stelt Wilhelm Busch (1832-1908) het voor: theologisch niet te verantwoorden, maar lief (Figuur 13). En ook hier op aarde konden varkentjes tot in majestueuze kathedralen dienst doen (Figuur 14).

De achting die men het varken in het bosrijke Europa begon toe te dragen, werd inderdaad gesymboliseerd door de associatie van het dier met een waarlijk

Figuur 14. Biggetjes onder een ‘misericorde’: een half-zitje dat de monniken hielp overeind te blijven tijdens de urenlang durende diensten. In middeleeuwse abdijkerken waren die plankjes dikwijls voorzien van steuntjes met fraai gesneden ‘drolerieën’ of bijbelse tafereeltjes. Hier een exemplaar uit de kathedraal van Chester (Verenigd Koninkrijk), in oorsprong een abdijkerk.

grote heilige. De combinatie is dus niet zo maar grautuit legendarisch, maar economisch en cultuurhistorisch gegrond, bovendien ook medisch-veterinair. Het was de opvallende, maar oppervlakkige gelijkens tussen een destijds belangrijke aandoening bij mensen en een tot in de vorige eeuw veel voorkomende ziekte bij varkens die, onder meer de orde van de antonieten ertoe bracht Antonius te propageren als bescherm- en geneesheilige voor mensen en dieren, vooral varkens.

REFERENTIES

Benecke, N. (1994). *Der Mensch und seine Haustiere*, Theiss, Stuttgart, p. 191-195.
 Bénion, A. (1872). *Traité de l'Élevage et des Maladies du Porc*. Asselin, Parijs, 352-363.
 Claes, J., Claes, A., Vincke, K. (2006). *Sanctus. Meer dan 500 Heiligen Herkennen*, Davidsfonds, Leuven, 268.
 Decavele, J. (2008). *Heiligendevotie in het Bisdom Gent*. Provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 20.
 De Cock, A. (1891). *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Vuylsteke, Gent, 41, 248-249.

De Cock, A. (1908). *Spreekwoorden en Zegswijzen*. Hoste, Gent, 259-262.
 Dekkers, M. (1990). Het truffelvarken. Oorspronkelijk verschenen in *De bever en andere beesten* (Contact, Amsterdam. Overgenomen in *Varkens. Een bloemlezing* (1998), 43-44.
 De Pauw, N. (1885). *De Voorgeboden der Stad Gent in de XIVde Eeuw*. Hoste, Gent. Lijst op p. 199.
 De Smet, J. (2017). Van rondtrekkende beerhouders naar topgenetica. In: *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 86, 348-394.
 Devriese, L. (2019). Waar haalden de Gentse kolveniers hun patroon Sint-Antonius vandaan? In: *Ghendtsche Tydinghen* 48, 3-18.
 Dhaene, S. (1999). De triomf van het varken. In: Dhaene, S. (editor). *Hoge Hakken, Roze Billen. Een Multidisciplinaire Kijk op het Varken*, 15.
 Doering, O., Hartig, M. (1940). *Christliche Symbole. Leitfaden durch die Formen- und Ideenwelt der Sinnbilder in der Christliche Kunst*. Tweede editie, Herder, Freiburg im Br., 125.
 Eryvnyck, A. (1999). Het zijn van het zwijn. Het varken in de archeologie. In: Dhaene, S. (editor), 27-38.
 Eylenbosch, E. (2017). Met eikelvarkens van Saint-Ghislain naar Leuven in het jaar 1509. In: *Van Mensen en Dingen* 14 (4), 49-55.
 Fokkinga, A. (2004). *Het Varkensboek*. Thoth, Bussum.
 Harris, M. (1974). *Cows, Pigs, Wars & Witches*. Random House, Toronto, 33-57.
 Hunink, V. (vert., 2013). *Athanasius van Alexandrië. Antonius, Onsterfelijke Icoon van de Monnik*, Damon, Budel.
 Jacobus a Voragine, *Legenda aurea* (Jacques de Voragine, vert. Boureau, A., Gouillet, M., Mouliner, L. (2004). *La Légende Dorée*. Parijs, Gallimard, coll. Pléiade nr. 504, 128-132.
 Koolhaas, A. (1990). Mijnheer Tip is de dikste mijnheer. In: *Alle Verhalen*, Van Oorschot. Overgenomen in *Varkens. Een bloemlezing*. Stichting Varkens in nood, 1998.
 Lievevrouw-Coopman, L. (1974). *Gents Woordenboek*. Herdruk Broers, Gent, 1819.
 Moussu, G. (1924). *Les Maladies du Porc*. Parijs, Vigot.
 Sandell-Dupeley, R. (ongedateerd). *Saint-Antoine en Dauphinée au Temps de la Peste du Feu*. CCL éditions, Grenoble (E-boek) p. 21.
 Pognon, E. (1981). *En l'An Mille*. Hachette, Parijs, 32.
 Smith, H.A., Jones, T.C. (1961). *Veterinary Pathology*. Tweede editie, Lea & Febiger, Philadelphia.
 Timmers, J.J.M. (1985). *Christelijke Symboliek en Iconografie*. Vijfde editie, De Haan, Weesp, 234-235.
 Van der Plaetsen, P. (1985). Beestig Gent. Archeozoölogie in een stad. *Stadsarcheologie, Bodem en Monument in Gent* 9 (3), 12-26.
 Vermeulen, G. (2017). *De Volksdevotie tot Sint-Antonius-Abt in West-Vlaanderen*. Uitgave in eigen beheer.
 Vincent de Beauvais (13de eeuw). *Speculum historiale*, boek IV, 91. Geciteerd in Ricklin, Th., ed. (2003). *Exempla Docent. Les Exemples des Philosophes de l'Antiquité à la Renaissance*. Librairie philosophique, Vrin, Parijs, 185.
 Voet, I (1949). *De brief van abt Othelbold aan gravin Otvinga over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent 1019-1030*. Brussel, Koninklijke Academie van België.